

RENÉ DE KAM, FRANS KIPP EN DAAN CLAESSEN

DE UTRECHTSE DOMTOREN TROTS VAN DE STAD

Utrecht (Uitgeverij Matrijs) 2014, 544 pp.,
ills. in zwart-wit en kleur, ISBN 978 90 5345 467 1,
€ 49,95

In zijn artikel 'Wankele vieringstorens', in *De stenen droom*, het Liber Amicorum voor C.L. Temminck Groll, gebruikt Kees Peeters de term 'torenhysterie'. Hiermee doelde hij op het welhaast pathologische streven van Engelse kathedraalbouwers om op wankele vieringpijlers kolossale torens te zetten, wat – en ook daarvan verhaalt Peeters – tot overmoed, scheurvorming, slapeloosheid en puinhopen leidde. De Utrechtse Domtoren hoefde gelukkig niet op pijlers te worden gezet, maar kon gewoon vanaf de grond worden opgetrokken. Hoe dit in zijn werk ging, staat centraal in de studie van De Kam, Kipp en Claessen. In dit meer dan 2,5 kilo wegende boek komen achtereenvolgens de bouw van de Dom, de bouw van de toren en de lotgevalen van de toren na 1580 aan bod. Hierbij is voor het eerst bij een architectuur- en bouwhistorische studie van deze omvang gebruikgemaakt van driedimensionaal uitgewerkte digitale studiemodellen, die verschillende stadia in de bouw en totstandkoming van de dom en de domtoren inzichtelijk maken. Negen jaar werd er aan het project gewerkt, en dat is te zien.

Het eerste deel, 'Bouwen aan de Domkerk' begint in de jaren veertig van de eerste eeuw en schetst de geschiedenis van het Romeinse castellum, de komst van de kerk in de zevende eeuw, de ontwikkeling van Utrecht in de Middeleeuwen en de bouw van de romaanse Dom van Adelbold. Hierbij staat niet alleen dit gebouw centraal, maar wordt ook gekeken naar de omliggende gebouwen die er onlosmakelijk mee waren verbonden, zoals het keizerlijke en bisschoppelijke paleis ten westen ervan, de Salvator en Heilig Kruiskapel

ten zuiden van de Dom en de omliggende immuniteiten. Voordat hierna de geschiedenis van de gotische Dom uit de doeken wordt gedaan, worden eerst de vernieuwingen in het bouwen uit de twaalfde eeuw genoemd en komt de Utrechtse stadsbrand van 1253 voorbij. Veranderde bouwplannen, de financiering van het project en het bouwbedrijf worden uitgebreid behandeld, wat ook geldt voor bouwmaterialen, transportmogelijkheden, steigers, kranen, dit alles gelardeerd met een niet-aflatende stroom schilderijen, tekeningen, kaarten, reconstructies en foto's.

Inmiddels is dan al wel duidelijk dat ook het tweede deel, 'De kathedrale toren', zich niet alleen tot de torenbouw zal beperken. Met de Investituurstrijd als uitgangspunt worden de verhoudingen tussen de verschillende Utrechtse kapittels en die tussen de graaf van Holland en de bisschop van Utrecht verhelderd. Ook het conflict tussen Domkapittel en het kapittel van Oudmunster wordt verduidelijkt, dat later nog van groot belang zou zijn voor de manier waarop de toren aan de Dom werd gevoegd. De bouw van de toren zelf wordt zeer gedetailleerd gevolgd: dit begint met de aanleg van de bouwput in 1321, die tussen de bestaande bebouwing in, in verschillende fases werd aangelegd en waarin al rekening werd gehouden met ruimtes en functies die veel hoger in de toren een plaats zouden krijgen. De Michaëlkapel, de torenwoning, de klokkenstoel, de bekroning met spits volgen hierna. Met enige onderbrekingen werd tot 1382 voortgebouwd. Op het moment dat de toren gereed was, moest de kap van het koor nog worden gebouwd en stond ten

westen van het koor de dom van Adelbold nog over-eind.

Een aantrekkelijk aspect van de eerste twee delen is dat de bouw van de toren telkens weer in perspectief wordt beschouwd van de 'grotere' geschiedenis: welke politieke veranderingen deden zich voor? Wanneer heerste er pest? Deze en andere vragen komen voorbij, waarna de gevolgen hiervan onmiddellijk weer op de bouw van de toren worden betrokken. Deze aanpak zorgt ervoor dat er een beeld ontstaat van een gebouw dat midden in de samenleving werd gerealiseerd; geen droge architectuurhistorische analyses, geen moeilijke bouwhistorische beschrijvingen, maar een helder leesbare geschiedenis, die de totstandkoming van het gebouw binnen zijn maatschappelijke context duidelijk maakt.

Het derde – en dikste – deel is gewijd aan de geschiedenis van de toren na 1580. De tekst krijgt hier een minder bouw- en architectuurhistorisch karakter, waarbij zaken als een brand in de toren, de klokken, reparaties en gebruik de revue passeren. Vanzelfsprekend krijgt de orkaan van 1 augustus 1674 de nodige aandacht, evenals een drankzuchtige en vechtlustige koster, een seksueel schandaal en de steeds maar verder achteruitgaande bouwtechnische toestand van de toren in de negentiende eeuw en de pogingen om het gebouw voor zo min mogelijk geld op te lappen. Hoewel niet minder lezenswaardig, staat dit deel qua innovatief onderzoek duidelijk in de schaduw van de eerste twee delen. Het herstel van de toren tussen 1899 en 1931 biedt een klassiek verhaal uit de Nederlandse restauratiegeschiedenis. Het verhaal van het slopen van de middeleeuwse kapconstructie op de spits, die volgens de restauratiecommissie de kenmerken van een noodafdekking had, doet denken aan de sloop van de middeleeuwse kap op de Haagse Ridderzaal, zo'n vijftig jaar eerder. De verdere restauratie, met de natuursteenkeuzes, nieuwe inzichten met betrekking tot restauratietechnieken en het herstel van verschillende torenelementen worden uitgebreid behandeld. De lotgevallen van de toren na 1931, met daarbij aandacht voor onderhoud, de toren in de oorlog, verlichting, de beiaard en hernieuwde restauratie maken onderdeel uit van het laatste hoofdstuk.

Een groot aantal bijlagen met 3D-modellen, tekeningen, plattegronden en details biedt aanvullende informatie. Zo is er een lijst van opengewerkte gotische torenbekroningen, een lijst van navolgers met lantaarn in Nederland, wordt de bouwgeschiedenis van de Dom nog eens samengevat, worden de dombouwmeesters opgesomd, is er een natuursteenoverzicht en bestaat er aandacht voor de klokken in de toren. De 3D-modellen van Daan Claessen verdienen een aparte vermelding. Door de combinatie van geschiedenis en computertechniek ontstond de gelegenheid te onderzoeken of bouwhistorische hypothesen ook daadwerkelijk mogelijk waren. Bij de uitwerking, zo schrijven de au-

teurs, deden zich onverwachte vragen en problemen voor. Door deze in een gegeorefereerd, beweegbaar 3D-model te zetten, konden verschillende mogelijkheden en oplossingen worden onderzocht, wat uiteindelijk leidde tot beter inzicht in de bouwgeschiedenis van de toren. Daarnaast werd gestreefd om met de 3D-modellen de lezer iets te laten meebeleven van wat de stedeling meer dan zeshonderd jaar geleden met zijn eigen ogen heeft gezien. Deze aanpak leidde tot 'harde' bouwhistorische reconstructies, maar ook tot impressies, waarbij luchten met overvliegende vogels zijn ingevoegd of – bij wijze van grapje – gecraqueleerde wolkenluchten uit historische schilderijen zijn gebruikt. Het resultaat maakt – dankzij de wetenschappelijke onderbouwing – een overtuigende indruk. Slechts een enkele keer, op pagina 139 en 142, kunnen we ons afvragen aan welke hemelhaken de vloerplanken van de galerij aan de zuidzijde van de toren zijn opgehangen.

Over het algemeen is goed te volgen wanneer er is gekozen voor een op feiten gebaseerde reconstructie, en wanneer de auteurs meer vrijheid hebben genomen bij het vervaardigen van een impressie. In een bijlage achter in het boek is bovendien een onderbouwing van de 3D-modellen opgenomen. Hierin wordt per model uiteengezet welke bronnen er aan de reconstructie ten grondslag hebben gelegen, waarbij het *Memorandum Domtoren* van Th. Haakma Wagenaar uit 1975 een belangrijk aandeel blijkt te hebben gehad. De reconstructies van de dom met een opengewerkte stenen spits – waarvoor aanvankelijk plannen zijn geweest – gaan zeer ver. De informatie over dit ontwerp gaat grotendeels terug op een achttiende-eeuwse omschrijving van de spits, die 'mede met pilaren en doorluchtigh' zou moeten worden (p. 116). Ondanks deze summier informatie, is de grafische voorstelling hiervan zeer gedetailleerd, waarbij het westwerk van de dom van Regensburg, maar vooral het bewaard gebleven ontwerp van de munsterkerk in Freiburg im Breisgau als onderlegger heeft gediend.

De Utrechtse Domtoren is zonder meer een indrukwekkend boek. Diepgaande kennis van het gebouw, gecombineerd met een innovatieve illustratiewijze en een aanstekelijke verteltrant maken deze studie een feest om te lezen. Toch zien we hier en daar de worsteling van de auteurs om de complexe materie die nu eenmaal de grondslag van het onderzoek vormde, zodanig te bewerken, dat er een breed publiek mee kon worden bediend. Dat dat laatste is gelukt, mag blijken uit het feit dat het boek al na enkele weken na verschijnen een tweede druk kreeg. Voor de wetenschappelijk geïnteresseerde lezer is het derde deel in zijn gedetailleerdheid echter af en toe iets te veel van het goede. De vakinhoudelijke hoogtepunten zijn in de eerste twee delen gelegen, het derde deel heeft een meer inwisselbaar, lokaalhistorisch karakter. Dit breng me bij een volgend punt, namelijk dat de bouwgeschiedenis van de toren in bouwhistorisch opzicht in deze studie niet

verifieerbaar is. Het bewijs van het betoog aan het gebouw zelf – in de zin van documentatie van bouwmaterialen en bouwsporen – is niet gegeven. De voorgestelde bouwgeschiedenis is de uitkomst van het overigens zeer geloofwaardige en gedetailleerde denkproces van de auteurs. Dit leidt echter wel tot vragen met betrekking tot de rendering van de modellen: zijn de natuursteenblokken werkelijk zo geplaatst zoals we ze zien en dus op exacte documentatie gestoeld? Is de smalle baksteenlaag in de Egmondkapel op pagina 162 daadwerkelijk gedocumenteerd? En hoe zit dat met het merkwaardige klezorenrijtje boven het rech-

ter venstertje in de zuidgevel, op pagina 142? Met andere woorden: waar eindigt de op feiten gebaseerde reconstructie en waar begint de interpretatie? Ik zal de eerste zijn om toe te geven dat deze vraag ook voor ontelbare andere historische studies opgaat. De bewonderenswaardige aanpak in *De Utrechtse Domtoren* leidt er alleen toe dat je als lezer nog meer wilt weten. Het boek biedt geschiedenis in optima forma. In die zin kunnen bovenstaande kritische opmerkingen dan ook als extra compliment worden opgevat.

GABRI VAN TUSSENBROEK